

Kengyro sukilimas Stepių lageryje 1954 m.: universalūs veiksniai, dėmenys ir ypatumai

Dr. Mindaugas Pocius

Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, LT-01101 Vilnius, Lietuva
El. p. kondoras@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1770-068X>

Anotacija. Straipsnyje analizuojami universalūs politiniai-socialiniai veiksniai, sąlygos ypatinguose lageriuose, priešastys, brandinusios sukilimus GULAG'e. Kengyro sukilimas Stepių lageryje nagrinėjamas kitų dviejų didžiųjų GULAG'o sukilimų, vykusių 1953 m. vasarą Vorkutoje ir Norilске, kontekste. Tyrimu siekta nustatyti, kokie buvo pagrindiniai bendri sukilimų dėmenys, kuo Stepių lagerio sukilimas buvo ypatingas ir reikšmingas. Kengyro sukilimas, lyginant su Vorkutos ir Norilsko, pirmiausia išsiskiria hierarchine-karine organizacija, drausme, kalinių vieningumu, tuo, kad tai buvo gerai organizuotas ginkluotas sukilimas. Vakarų Ukrainos ir Baltijos šalių gyventojai, kaip vieni iš pagrindinių Kengyro sukilimo iniciatorių, organizatorių ir varomųjų jėgų, privertė SSRS MVD vadovybę pradėti GULAG'o penitenciarinės sistemos atlaisvinimą ir humanizavimą. Sukilimo pasekmės – ypatingųjų lagerių skubus transformavimas į bendrojo režimo lagerius, pareigūnų savivalės apribojimas, bylų persvarstymas (laipsniškas politinių kalinių išlaisvinimas) lėmė nuteistųjų kančių ir mirčių skaičiaus žymų sumažėjimą visame GULAG'e.

Reikšminiai žodžiai: *GULAG'as, Kengyro sukilimas, politiniai kaliniai, Vorkutos sukilimas, Norilsko sukilimas, ypatingieji lageriai.*

Abstract. This article analyses the universal political and social factors, conditions in special camps, and the causes that led to uprisings within the GULAG. The Kengir uprising in

the Steppe Camp is examined in the context of two other major GULAG uprisings that took place in the summer of 1953 in Vorkuta and Norilsk. The study seeks to identify the common elements of these uprisings and the factors that made the Steppe Camp uprising distinct and significant. Compared to the events in Vorkuta and Norilsk, the Kengir uprising stands out primarily for its hierarchical military organisation, discipline, prisoner unity, and the fact that it was a well-organised armed rebellion. Participants in the anti-Soviet resistance from Western Ukraine and the Baltic states were among the primary initiators, organisers, and driving forces behind the Kengir uprising. Their actions forced the leadership of the USSR MVD to begin the liberalisation and humanisation of the GULAG penal system. The consequences of the uprising – including the accelerated transformation of special camps into general regime camps, restrictions on official arbitrariness, and the review of cases (leading to the gradual release of political prisoners) – resulted in a significant reduction in mortality and prisoner suffering throughout the GULAG.

Keywords: *GULAG, Kengir Uprising, political prisoners, Vorkuta Uprising, Norilsk Uprising, special camps.*

Įvadas

Lietuvos atminties kultūroje GULAG'o patirtis iki šiol nepelnytai užgožta istorinės atminties apie trėmimus, nes lietuvių kolektyvinėje tapatybėje dominuoja savęs kaip „tremtinių tautos“ suvokimas. Tačiau GULAG'ė lietuviai dalyvavo įvykiuose, kurie politiniu ir istoriniu požiūriu buvo daug reikšmingesni nei vykę tremtyje. Visų pirma reikia paminėti kalinių sukilimus Vorkutoje (Rečlagas, 1953 m. vasara), Norilске (Gorlagas, 1953 m. vasara) ir Kengyre (Steplagas, 1954 m. vasara). Kengyro sukilimas – vienas žymiausių ir ryškiausių Sovietų Sąjungos istorijoje, kuomet 40 laisvės dienų lageryje neegzistavo sovietų valdžia. Kengyro sukilėliai, laikinai išsilaisvinę iš GULAG'o prievartos, buvo laisviausi žmonės sovietų imperijoje, pasiryžę rizikuodami gyvybe didvyriškai kovoti dėl savo žmogiškojo orumo, teisių ir laisvės. Kengyro lageris tuomet labai priminė antikinę Graikijos polį-valstybę arba daugianacionalinę respubliką, kurioje demokratišku būdu išrinkta kalinių vyriausybė (Kalinių komisija) efektyviai valdė per 5 tūkst. žmonių turintį laisvą ir disciplinuotą miestą. Kengyre vyko kultūrinis ir religinis gyvenimas, mitingai, susirinkimai, kūrėsi šeimos, kurios vėliau susilaukė vaikų. Šis unikalus istorinis fenomenas dar nėra gerai iširtas, jo reikšmė – įvairiapusiškai įvertinta.

Istorikai sutinka, kad didieji sukilimai (Vorkutos, Norilsko ir Kengyro) buvo GULAG'o valdymo sisteminės krizės išraiška, bet lieka atviras klausimas – kokią įtaką sukilimai ypatinguosiuose lageriuose turėjo aukščiausios politinės vadovybės (SSKP CK Prezidiumo, SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo) apsisprendimui

keisti baudžiamąją politiką, palaipsniui demontuoti GULAG'o bausmių ir prievartinio darbo sistemą? Iki šiol nėra tyrimų, kuriais būtų atsakyta į klausimą, koks buvo etninių ir politinių grupių vaidmuo sukilimuose, jų vadovybės sudaryme. Taip pat neaišku, kaip sukilimų metu veikė pasipriešinimo organizavimo ir vadovavimo dvi-valdystė. Šios problemos bendros tiriant visus didžiausius sukilimus (Kengyro, Vorkutos ir Norilsko). Kalbant apie Kengyro sukilimo problematiką, iki šiol pagrįstai neatsakyta, ar jis pradiniam etape prasidėjo spontaniškai, ar buvo iš anksto suplanuotas. Taip pat mažai žinoma, kas iš tikrųjų buvo ir kam atstovavo Konspiracinis centras. Ne iki galo aiškus jo vaidmuo sukilime ir santykis su Kalinių komisija. Nežinoma, kiek žuvo ir buvo sužeista kalinių, kur užkasti jų palaikai. Norint geriau suprasti sukilimų priežastis, varomąsias jėgas, ypatumus ir reikšmę, reikalingi komparatyvistiniai tyrimai, kurių beveik nėra.

Šio tyrimo objektas – Kengyro sukilimas ir jo pasekmės. Tyrimo tikslas – ištirti, kuo Kengyro sukilimas buvo universalus ir kuo ypatingas kitų didžiausių sukilimų (Norilsko ir Vorkutos) kontekste. Straipsnyje keltas uždavinys išnagrinėti, kokie bendri veiksniai, sąlygos, priežastys skatino sukilimus, taip pat pabandyti pateikti lyginamąją analizę, kokie Kengyro, Norilsko ir Vorkutos sukilimų pagrindiniai bruožai (dėmenys) buvo bendri ir kokie – ypatingi, išskirtiniai. Kartu siekta nustatyti, kokios sukilimo pasekmės buvo svarbiausios ir reikšmingiausios. Tyrime taikytas analitinis aprašomasis, indukcinis ir dedukcinis, šaltinių kritinės analizės ir komparatyvistiniai metodai.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga. Lietuvos istoriografija atspindi bendrą situaciją atminties kultūroje, todėl beveik nėra sukilimų GULAG'ė ir juose dalyvavusių lietuvių vaidmens tyrimų. Galėtume išskirti Evaldo Gelumbausko straipsnį¹, kuriame nagrinėjamas politinių kalinių bendruomenių ypatinguosiuose lageriuose formavimosi procesas. Autoriaus interpretacija, politiniai kaliniai perėjo vidinio sąmonėjimo stadiją ir tapo stipria, veiksminga jėga, galinčia kovoti dėl savo teisių politinės kovos priemonėmis². Galima paminėti įvadinį straipsnį atsiminimų knygoje „Gulago partizanai“³, kuriame Paulius Saudargas sukilimų lageriuose istoriją vertina kaip lietuvių tautos herojinį naratyvą⁴. Algio Vyšniūno lietuviams Kazachstano lageriuose atminti skirtame veikale⁵ pateikta daug informacijos apie Kengyro lagerį, sukilime dalyvavusius, žuvusius ir sužeistus lietuvius. Vėliau pasirodė A. Vyšniūno parengta publicistinio pobūdžio knyga⁶, kurioje autorius, gausiai naudodamas dokumentinę medžiagą,

¹ GELUMBAUSKAS, Evaldas. Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.). *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius: LGGRTC, 2024, 2 (16), p. 71–3.

² Ten pat, p. 89.

³ *Gulago partizanai*. Sud. Paulius Saudargas, Goda Karazijaitė. Kaunas: Petro ofsetas, 2018, p. 13–27.

⁴ Ten pat, p. 27.

⁵ VYŠNIŪNAS, Algis. *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose 1948–1955 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidykla, 2022, p. 208–322, 284–295.

⁶ VYŠNIŪNAS, Algis. *Kruvina Kengyro istorija. 40 dienų – 70 metų.* Vilnius: Briedis, 2025.

pasistengė užpildyti Lietuvoje jaučiamą informacinį „badą“ apie Steplago sukilimą ir jame dalyvavusius lietuvius. Autorius daro pagrindinę išvadą, kad sukilimas yra logiškas bendros situacijos visame GULAG'e rezultatas, o į klausimą, kas atsitiko Kengyre, atsako labai supaprastintai – „įvyko precedento neturintis atvejis, kai beginklius žmones traiskė tankai. Viena pusė vykdė kruviną nusikaltimą, o kita neturėjo jokių galimybių pasipriešinti“⁷. Atsižvelgiant į tai, kad Lietuvos istoriografija gana skurdi, mūsų tyrimas gali būti aktualus ir naujas, padedantis pagrindą tolesniems profesionaliems didžiųjų sukilimų GULAG'e ir juose dalyvavusių lietuvių vaidmens tyrimams.

Kitokia padėtis užsienio istoriografijoje, kurioje sukilimų tyrimai pradėti dar dešimtojo dešimtmečio pradžioje. Andrea Graziosi⁸, Alla Makarova⁹, Marta Craveri¹⁰ ir Aleksandras Kokurinas¹¹, remdamiesi sukilimų dalyvių pasakojimais, atsiminimais ir MVD dokumentais, vieni pirmųjų tyrinėjo Kengyro, Norilsko ir Vorkutos sukilimus. M. Craveri nuomone, Steplago sukilimas su prieš tai buvusiais ir sekančiais buvo vienas iš GULAG'o sistemos krizės kulminacinių taškų persilaužimo momentu tarp Stalino mirties ir SSKP XX suvažiavimo¹². Galinos Ivanovos teigimu, sukilimai leido dešimtims tūkstančių žmonių įsitikinti, kad režimas (lagerinis ar valstybinis) nėra visagalis, o pasipriešinimas įmanomas esant bet kokiam režimui¹³. Pasak Steveno Barneso, Kengyro sukilimas suteikia unikalią galimybę atidžiai apsvarstyti pasipriešinimo galimybes ir ribas sovietų valdžios sąlygomis, ištirti GULAG'ą jo saulėlydyje, taip, kaip jį matė ir sovietų vadovybė, ir kaliniai¹⁴. Tačiau S. Barnesas be pakankamo pagrindo teigia, kad Kengyro „nationalistus“ GULAG'as perkeitė ir palaužė ta prasme, kad jie derybose su valdžia pradėjo naudoti sovietinį politinį diskursą¹⁵. Negalime sutikti su tokia išvada ir štai kodėl. Iš tikrųjų sukilimų vadovybė

⁷ Ten pat, p. 344.

⁸ GRAZIOSI, Andrea. The Great Strikes of 1953 in Soviet Labor Camps in the Accounts of Their Participants a Review. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Oct.–Dec., 1992, Vol. 33, No. 4 p. 419–445.

⁹ МАКАРОВА, Алла. Норильское восстание. *Воля: журнал узников тоталитарных систем*, 1993, № 1, с. 68–108; МАКАРОВА, Алла. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 81–126, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

¹⁰ КРАВЕРИ, Марта. Кризис ГУЛАГа: Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, Juillet–Septembre, 1995, Vol. 36, Nr. 3, p. 319–343 [žiūrėta 2024 05 11]. Prieiga per internetą: https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-6576_1995_num_36_3_2433; CRAVERI, Marta. The Strikes in Norilsk and Vorkuta Camps and Their Role in the Break-down of the Stalinist Forced Labour System. *Free and unfree labour: the debate continues*. Edited by Tom Brass and Marcel van der Linden. Bern: Peter Lang, 1997, p. 363–378.

¹¹ КОКУРИН, Александр. Восстание в Степлаге. *Отечественные архивы*, 1994, № 4, с. 33–82.

¹² КРАВЕРИ, Марта. Кризис ГУЛАГа: Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, Juillet–Septembre, 1995, Vol. 36, Nr. 3, с. 337 [žiūrėta 2024 05 11]. Prieiga per internetą: https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-6576_1995_num_36_3_2433

¹³ ИВАНОВА, Галина. *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Ин-т рос. Истории РАН. М: Наука, 2006, с. 323–329, 326.

¹⁴ BARNES, Steven A. In a Manner Befitting Soviet Citizens: An Uprising in the Post-Stalin Gulag. *Slavic Review*, Winter, 2005, Vol. 64, No. 4, p. 825.

¹⁵ Ten pat, p. 849–850.

apeliuodavo į Komunistų partijos vadovybę, SSRS Konstituciją, tačiau tai buvo tik savisaugos instinkto pasufleruotas taktinis sprendimas, nieko bendro neturintis su jų narių antisovietiniais įsitikinimais ir tarpusavyje vartota terminologija. Tai atsiminiuose liudija daugelis sukilimo dalyvių. Skirtingai nuo kitų tyrėjų, S. Barnesas turėjo galimybę susipažinti su Kengyro sukilimo Kalinių komisijos pirmininko Kapitono Kuznecovo baudžiamąja byla, jam sudaryta jau po sukilimo, todėl dalį savo studijos skyrė Kuznecovo vaidmens sukilime analizei. Turganbekas Allanijazovas ir Olesia Naimušina Kengyro sukilimui skirtose monografijose¹⁶ pateikė gausiai dokumentuotą įvykių rekonstrukciją, nagrinėjo priežastis, „varomąsias jėgas“, išskirdami „taikųjį“ (derybinį) bei „kruvinąjį“ numalšinimo etapus. Apibendrindami autoriai teigė, kad Steplago sukilimas buvo reikšmingas tuo, jog tai buvo vienas masiškiausių, labiausiai organizuotų ir didžiausių kalinių protestų prieš individo slopinimo sistemą¹⁷. Monografijoje apie GULAG'ą sukilimus bendrais bruožais aptarė Anna Applebaum¹⁸. Autorė, rašydama apie Kengyro sukilimą, iškėlė jo vadovybės problemą, konstatuodama, kad MVD taip ir neišsiaiškino visų Konspiracinio centro narių, o „tarpusavio santykiai tarp Kalinių komisijos ir „tikrųjų“ sukilimo vadovų lieka neaiškūs“¹⁹. Nikolajaus Formozovo nuomone, streikų-sukilimų judėjimo strategija GULAG'e atsirado kaip alternatyva *rubilovkai* (kovai su administracijos bendradarbiais – aut. pastaba), bet „kartu buvo ir jos tęsinys, nes lemiamą vaidmenį suvaidino pasikeitęs klimatas ypatinguosiuose lageriuose ir pagrindinių organizacijų kūrimasis“²⁰. Lesia Bondaruk knygoje apie ukrainiečius sovietų lageriuose atskiras dalis skyrė Vorkutos, Norilsko ir Kengyro sukilimams, ukrainiečių vaidmenį juose įvertindama kaip pagrindinį²¹. Pasak autorės, Kengyro sukilėlių „tragedija ir didvyriškumas yra ryškus nesugriau-namo laisvės troškimo pavyzdys“²². Grzegorz Hryciuko nuomone, sunku įvertinti, ar sukilimai ypatinguosiuose lageriuose turėjo įtakos „spartinant ar lėtinant Gulago

¹⁶ АЛЛАНИЯЗОВ, Турганбек. *Карлаг: Кенгирское восстание: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 г.)*. Под общ. ред. Н. О. Дулатбекова. Караганда: РИО „Болашак-Баспа“, 2010, 304 с.; АЛЛАНИЯЗОВ, Турганбек; НАЙМУШИНА, Олеся. „...Неповиновение надо пресечь“: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 г.): Документы. Факты. Суждения. Жезказган. ун-т им. О. А. Байконурова, каф. всеобщей истории. Алматы: Фонд XXI век, 2004, 157 с.

¹⁷ Ten pat, c. 155.

¹⁸ ЭППЛБАУМ, Энн. *ГУЛАГ. Паутина Большого террора*. М.: Московская школа политических исследований, 2006, с. 451–469.

¹⁹ Ten pat, c. 462, 469.

²⁰ ФОРМОЗОВ, Николай. Воздушные змеи над зоной. Очерки из истории послевоенного ГУЛАГа. *Новый Мир*, 2012, № 5, с. 147 [žiūrėta 2024 03 12]. Prieiga per internetą: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2012/5/vozdushnye-zmei-nad-zonoi.html

²¹ БОНДАРУК, Леся. *Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАГу*. Передмова В. Т. Кіпіані; худож.-оформлювач М. С. Мендор. Харків: Фоліо, 2022, р. 258–403.

²² БОНДАРУК, Леся. *Михайло Сорока: до 90-річчя від дня народж. і 30-ліття від дня смерті (27.03.1911 – 16.06.1971)*. Укр. центр нац. відродження імені Степана Бандери. Дрогобич: Відродження, 2001, с. 41.

imperijos transformaciją²³. Aleksandras Solženicynas, remdamasis įvykių liudiniškais, savo įžymiajame veikale skyrė išties skyrių Kengyro sukilimui²⁴, įvertindamas jį kaip „didžiausią maištą Archipelago GULAG‘o istorijoje“²⁵, tačiau neaišku, ar rašytojas turėjo galvoje sukilimo masiškumą, ar jo stiprumą ir poveikį.

Pagrindinius didžiųjų sukilimų tyrimo šaltinių kompleksus sudaro sukilimų dalyvių, liudininčių atsiminimai, liudijimai ir SSRS represinių struktūrų dokumentai. Rašant straipsnį naudotasi sukilimo dalyvių, vadų atsiminimais ir liudijimais, kurie rašyti įvairiu laiku, jų patikimumo laipsnis skirtingas²⁶. Išskirtinas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro parengtas leidinys „Sukilimas Kazachstano stepėje“²⁷, kuriame publikuojami svarbiausi, informatyvūs Kengyro sukilimo dalyvių atsiminimai. Agnieszka Knyt parengė GULAG‘e kalėjusių lenkų atsiminimus apie „maištus“ lageriuose, kurie solidžiai papildo šaltinių bazę²⁸. Sukilimų dalyvių atsiminimų vertingumas dažnai atsiskleidžia tuomet, kai norima suprasti tuos aspektus, kurie neatsispindi oficialiuose SSRS MVD dokumentuose. Ypač tai aktualu tiriant santykius tarp etninių grupių, tautinių lagerinių pogrindžių vaidmenį, kalinių nuotakas ir nuostatas, pareigūnų vykdytą smurtą ir kalinių nužudymo aplinkybes. Antra vertus, atsiminimai ar liudijimai dažniausiai parašyti praėjus keliasdešimt metų, juose dažnai painiojami įvykiai, datos (praėjus daug laiko atmintis silpnėja), kai kas vaizduojama ir interpretuojama labai subjektyviai, prieštarinčiai ar netiksliai, todėl atsiminimais, kaip ir kitais šaltiniais, remtis reikia kritiškai, lyginti juos su kitais atsiminimais ir MVD dokumentais.

²³ *Bunty w Łagrach, Relacje polskich więźniów Gulagu*. Wybrała i opracowała Agnieszka Knyt. Warszawa: Fundacja Ośrodka KARTA, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2022, s. 275.

²⁴ СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования*, V–VII, часть V – Каторга. Екатеринбург: У-Фактория, 2006, с. 255–298.

²⁵ Ten pat, с. 259.

²⁶ *Gulago partizanai*. Sud. Paulius Saudargas, Goda Karazijaitė. Kaunas: Petro ofsetas, 2018; Norilske švietė Lietuvos laisvės rašvaistė. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, p. 11–126; Pasipriešinimas Vorkutos ir kituose lageriuose. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, p. 143–232; БЕРШАДСКАЯ, Любовь. *Расстрелянные жизни: рассказ бывшей политзаключённой*. Париж: Пять континентов, 1975 [žiūrėta 2024 07 04]. Prieiga per internetą: https://vtoraya-literatura.com/pdf/bershadskaya_rastortannye_zhizni_1975_text.pdf; ВАРКОНИ-ЛЕБЕР, Франц. Пока однажды... *Континент*, 1975, № 3 [žiūrėta 2024 02 10]. Prieiga per internetą: http://krotov.info/libr_min/03_v/ar/conyi.htm; БАТОЯН, Вагаршак. Восстание в Кенгире... *Иметь силу помнить: рассказы тех, кто прошел ад репрессий*. Сост. Л. М. Гурвич. М.: Московский рабочий, 1991 [žiūrėta 2024 06 12]. Prieiga per internetą: <https://vgulage.name/books/batojan-v-g-vosstanie-v-kengire/>; ПАВЛОВСКИЙ, Евгений. Виновата тревожная память. *Норильский Мемориал*, № 2, 1991 [žiūrėta 2024 05 22]. Prieiga per internetą: <http://www.memorial.krsk.ru/memuar/P/Pavlovsky.htm>; МАЛУМЯН, Арман. Июль пятьдесят третьего. *Воля*, 1997, № 6/7, с. 127–135 [žiūrėta 2024 05 10]. Prieiga per internetą: <https://vgulage.name/books/malumjan-a-ijul-pjattedesjat-tretego/>

²⁷ *Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai*. Sudarė Linas Jašinauskas, Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024.

²⁸ *Bunty w Łagrach, Relacje polskich więźniów Gulagu*. Wybrała i opracowała Agnieszka Knyt. Warszawa: Fundacja Ośrodka KARTA, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2022, s. 93–164.

Dauguma svarbiausių dokumentų apie sukilimus Vorkutoje, Norilske ir Kengyre paskelbti dviejuose Rusijoje išėjusiuose šaltinių rinkiniuose²⁹, kurie sudaryti daugiausia iš Rusijos Federacijos valstybės archyve (RFVA) saugomų įvairių SSRS represinių struktūrų dokumentų. Reikšmingi šiam tyrimui – SSRS MVD Rečlago, Gorlago ir Steplago valdybų (administracijų), SSRS MVD ir SSRS generalinės prokuratūros komisijų, SSRS MVD ir GULAG'o vadovybės, SSRS generalinės prokuratūros tarpusavio susirašinėjimo dokumentai, pranešimai, įsakymai, kreipimaisi ir kt. Šiuose rinkiniuose publikuoti dokumentai buvo vieni iš pagrindinių atliekant tyrimą. Nemažai informatyvių dokumentų ar jų ištraukų apie Stepių lagerį ir sukilimą jame paskelbta kolektyviniame T. Allanijazovo, Ž. Baimurinovo ir N. Žumadilovo veikale³⁰. Kitą ne mažiau vertingų šaltinių grupę, kuria naudotasi, sudarė Lietuvos ypatingajame archyve (f. K-8, ap.1, b. 5) saugomos Rusijos Federacijos valstybės archyvo (f. P-9414, ap.1, b. 228) įvairaus pobūdžio skelbtų ir neskelbtų SSRS MVD dokumentų apie Kengyro sukilimą kopijos (mikrofilmai) ir Ulytau srities valstybiniame archyve (Kazachstano Respublika) saugomi baudžiamosios bylos, iškeltos sukilimo dalyviams, dokumentai.

Charakterizuojant SSRS represinių institucijų dokumentus (įvykių eigoje ar iškart po jų sudarytos ataskaitos, susirašinėjimo raštai, pažymos, įsakymai, pranešimai ir kt.), reikia pasakyti, kad juose daug vertingos ir analizei tinkamos faktinės medžiagos, kuri atskleidžia įvairius sukilimų aspektus: įvykių pobūdį ir eigą (chronologiją), SSRS represinių struktūrų vadovų požiūrį, jų dėmesio objektus, vertinimus, derybų procesą, psichologinio poveikio priemonių arsenalą, sukilimų numalšinimą ir kt. Tai padeda susidaryti tikslesnį bendrą vaizdą, matyti SSRS MVD, GULAG'o ir ypatingųjų lagerių vadovybės reakcijas ir veiksmus. Antra vertus, juose nutylimi nepalankūs lagerių administracijai pareigūnų savivalės, smurto, kalinių nužudymo faktai ir aplinkybės, pateikiama neatitinkanti tikrovės sukilimo dalyvių charakteristika, jų motyvų ar veiksmų interpretacija.

²⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, 888 с.; *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губеровский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, 736 с.

³⁰ КСРО ИМ Степной лагері тарихының очерктері = Очерки истории Степного лагеря МВД СССР = *Historical outlines of USSR MIA Stepnoy camp: зғылыми басылымы*. Авт. идеи Н. О. Дулатбеков, сост. Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов. Карагандинский университет „Балашак“. Астана: Регис СТ-Полиграф, 2011, 808 с.

Sukilimų universalūs veiksniai ir sąlygos

Pirmiausia pabandysime atsakyti į klausimą, kokie universalūs veiksniai, sąlygos, priežastys turėjo įtakos sukilimams. Kaip žinoma, 1948 m. pradžioje J. Stalino nurodymu įkurtuose ypatinguosiuose lageriuose turėjo būti sudarytos ypač sunkios kalinimo sąlygos politiniams kaliniams, o patys atskirti nuo kriminalinių. Bendrojo režimo lageriuose politiniai kaliniai būdavo kartu su kriminaliniais ir tai įgalindavo administraciją suskaldyti, supriešinti kalinių visuomenę ir taip ją valdyti, o ypatinguosiuose lageriuose kriminalinių buvo nedaug ir tai daryti buvo sunku. Po SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1953 m. kovo 27 d. amnestijos³¹ mažesnes bausmes gavusių kalinių ypatinguosiuose lageriuose dar labiau sumažėjo ir jie nevaicino reikšmingesnio vaidmens. Taip ypatinguosiuose lageriuose vyko ilgiems metams nuteistų politinių kalinių koncentracija ir konsolidacija, savaime kaupėsi sprogstamasis pasipriešinimo potencialas, kuris veikė kaip uždelsto veikimo bomba. Trejus metus (1947–1950 m.) galiojęs mirties bausmės panaikinimas ypatinguosius lagerius papildė 25 metams nelaisvės nubaustais režimo priešais, kurie neturėjo ko prarasti – tokia bausmė faktiškai reiškė mirtį lageriuose ir nebuvo jokių galimybių sulaukti laisvės³². Pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį („kontrevoliuciniai nusikaltimai“) nuteisti asmenys sudarė didžiausią ypatingųjų lagerių kalinių kontingentą. Pavyzdžiui, Stepių lagerio 3-iajame skyriuje (Kengyras) sukilimo metu pagal šį straipsnį kalėjo 72 proc. kalinių (daugiausia vakarų ukrainiečiai ir lietuviai – antisovietinio pasipriešinimo dalyviai). Iš tuomet Kengyre kalintų 5 584 žmonių beveik pusė – 2 512, arba 46,5 proc., – buvo nuteisti kalėti daugiau kaip 20 metų³³. Dideles bausmes gavusieji buvo sukilimų Kengyre (ypatingasis lageris Nr. 4, „Stepnoj“ – Steplagas, išvertus – Stepių lageris³⁴) Norilske (ypatingasis lageris Nr. 6, „Gornyj“ – Gorlagas, išvertus – Kalnų lageris³⁵) ir Vorkutos (ypatingasis lageris Nr. 2, „Rečnoj“ – Rečlagas, išvertus – Upių lageris³⁶) iniciatoriai bei aktyviausi dalyviai, įtikindavę arba priversdavę (kartais ir jėga) paklusti mažesnes bausmes turėjusius kalinius, kurie nebuvo suinteresuoti pasipriešinimu³⁷.

³¹ Dar vadinama „Berijos amnestija“, „Vorošilovo amnestija“.

³² SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgicho, jo pavaduotojo V. Bočkovo 1954 m. liepos 2 d. (ne anksčiau) tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. *Rusijos Federacijos valstybės archyvas* (toliau – RFVA), f. P-9414, ap.1, b. 228, l. 283–284; *LYA*, f. K-8, ap.1, b. 5.

³³ Ten pat, l. 270.

³⁴ Buvo dislokuota Karagandos srityje (Kazachstano SSR).

³⁵ Buvo dislokuota Krasnojarsko krašte (RSFSR).

³⁶ Buvo dislokuota Komijos Respublikoje (RSFSR).

³⁷ Ten pat, l. 277; *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 444.

Po 1953 m. kovo mėn. amnestijos³⁸ į laisvę išėjo dauguma lagerių administracijos bendradarbių, informatorių ir lojalių jai „sąveikos brigadų“ narių, kurie buvo atrama palaikant lageriuose vidaus tvarką. Be to, tautinis lagerinis pogrindis ypatinguose lageriuose efektyviai ir negailestingai kovojo su informatoriais, neretai juos nužudydavo³⁹, todėl administracijos įtaka vidiniams lagerio procesams ir jų kontrolė buvo silpna. Dėl kalinių skaičiaus perpus sumažėjimo GULAG'o vadovybė atitinkamai mažino lagerių darbuotojų etatus ir tai labai demoralizavo pareigūnus – smuko drausmė, darbas (ypač operatyvinės kontrolės) buvo atliekamas atmetinai, plito girtavimas ir „sovietinio teisėtumo pažeidimai“, tai yra smurtas, savivalė (nužudymai) kalinių atžvilgiu⁴⁰. A. Solženicynas, teisingai įvertinęs pareigūnų demoralizaciją dėl baimės būti atleistiems, toliau daro klaidingą prielaidą, kad maištais buvo suinteresuoti lagerių administracijos pareigūnai, sukilimų malšinimais norėję įrodyti sistemai savo reikalingumą. Iš tikrųjų po „masinių maištų“ būdavo pažeminami pareigomis ar net atleidžiami tie lagerio pareigūnai⁴¹, kurie, GULAG'o vadovybės nuomone, leido susidaryti sąlygoms kilti „maištui“, todėl lagerių administracijos vadovybė niekaip negalėjo būti patenkinta sukilimais.

Universalus psichologinis veiksnys, daręs įtaką sukilimams, buvo politinių permainų viltis. J. Stalino mirtis, 1953 m. kovo mėn. amnestija, SSRS MVD vadovo Lavrentijaus Berijos areštas, teismas ir sušaudymas, tik aukščiausius partinius veikėjus ir kariškius apėmusi reabilitacija, spaudoje (laikraščio „Pravda“ redakciniuose tekstuose⁴²) pasirodžiusios šalies vadovų deklaracijos apie „būtinumą laikytis sovietinio teisėtumo“⁴³ stipriai veikė kalinių nuotaikas. Kaliniams šie įvykiai sukėlė permainų politinėje ir represinėje sistemoje lūkestį, viltį sulaukti lagerinio režimo sušvelninimo,

³⁸ Paleisti visi gavę iki 5 m. bausmę ir dalis kitų kategorijų kalinių. Iš viso – 1,2 mln. mažomis bausmėmis nuteistų kriminalinių nusikaltėlių.

³⁹ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губеровский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 266.

⁴⁰ Ten pat, с. 317–318.

⁴¹ SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgich, jo pavaduotojo V. Bočkovo 1954 m. liepos 2 d. (ne anksčiau) tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. RFVA, f. P-9414, ap.1, b. 228, l. 282; ПАВЛОВСКИЙ, Евгений. Вина вина тревожная память. *Норильский Мемориал*, № 2, 1991 [žiūrėta 2024 05 22]. Prieiga per internetą: <http://www.memorial.krsk.ru/memuar/P/Pavlovsky.htm>

⁴² 1953 m. balandžio 6 d. „Pravdos“ vedamojo straipsnio „Socialistinis teisėtumas neliečiamas“ niekas nepasirašė. Straipsnyje teigiama: „Niekam nebus leista pažeisti sovietinio teisėtumo. Kiekvienas darbininkas, kiekvienas kolūkietis, kiekvienas tarybinis inteligentas gali ramiai ir užtikrintai dirbti, žinodamas, kad jo pilietines teises patikimai saugo sovietinis socialistinis teisėtumas.“

⁴³ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губеровский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 353.

kalinimo laiko sutrumpinimo ar net išlaisvinimo. Kengyro sukilimo Kalinių komisijos narys Vagaršakas Batojanas atsiminimuose rašė, kad „informacija apie pokyčius šalyje, prasidėjusius po Stalino mirties, apie tai, kad visur laukiama didelių permainų, apie pirmuosius, nors ir pavienius, išsilaisvinimo iš lagerių atvejus mus pasiekė, nors ir skurdžiai ir netiksliai“⁴⁴. Nuo 1953 m. liepos iki 1954 m. rugsėjo penkis kartus SSRS CK Prezidiumas svarstė padėti lageriuose dėl maištų ir sukilimų, tačiau naujų politinių sprendimų nebuvo priimta, švelninti lagerių režimą neapsispręsta, o SSRS MVD, prokuratūra ir Justicijos ministerija gavo griežtus nurodymus įvesti tvarką lageriuose⁴⁵. Nepaisant baudžiamosios politikos dalinių permainų, GULAG'o represinė sistema ir toliau išliko užsikonservavusi, kalinių gyvenimo (buities) ir darbo sąlygos buvo ypač sunkios, politinių kalinių beveik nebuvo persvarstomos. Visa tai kėlė nepasitenkinimą, apmaudą ir įtampą lageriuose. Pasak A. Solženicyno, nuo Stalino mirties praėjus metams, GULAG'e niekas nepasikeitė, todėl kalinius buvo apėmęs nesaugumo, pasmerktumo ir beviltiškumo jausmas⁴⁶.

Kalbant apie sukilimų priežastis, reikia paminėti dar vieną svarbų bendrą veiksnį – nuolatinę pareigūnų savivalę kalinių atžvilgiu: smurtą, patyčias bei žeminimą, terorą, kankinimus vidiniuose lagerių kalėjimuose, besikartojantį neteisėtą ginklų naudojimą, kuomet būdavo nušautami ar sužeidžiami kaliniai. Kengyre, Norilске, Vorkutoje ir Ekibastuze impulsus (pretekstą) sukilimams davė sargybos įvykdyti kalinių nužudymai. Vakarų ukrainiečių inicijuotas Ekibastuzo (ypatingasis lageris Nr. 8, Peščianlagas, Kazachstanas) streikas 1952 m. sausio 22 d. prasidėjo nušovus vieną ir sužeidus tris kalinius, norėjusius išlaisvinti baismės barake kankintus ukrainiečius⁴⁷. Kengyro sukilimui impulsą davė žudynės, kurių metu, MVD oficialiais duomenimis, buvo nušauta 18 ir sužeista 70 kalinių, kurie taip pat siekė išlaisvinti iš karcerio suimtus ir kankinamus asmenis⁴⁸. Gorlago sukilimas 1953 m. gegužės 26 d. įsiplieskė, kuomet

⁴⁴ БАТОЯН, Вагаршак. Восстание в Кенгире. ...*Иметь силу помнить: рассказы тех, кто прошел ад репрессий*. Сост. Л. М. Гурвич. М.: Московский рабочий, 1991, с. 88 [žiūrėta 2024 06 12]. Prieiga per internetą: <https://vgulage.name/books/batojan-v-g-vosstanie-v-kengire/>

⁴⁵ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губеровский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 87.

⁴⁶ СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования*, V–VII, часть V – Каторга. Екатеринбург: У-Фактория, 2006, с. 257.

⁴⁷ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губеровский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 662 - 663.

⁴⁸ 1954 05 17 MVD Steplago 3-iojo skyriaus tardymo poskyrio viršininko vyresniojo leitenanto G. Deriagino nutarimas iškelti baudžiamąją bylą „masinio nepaklusnumo dalyviams“, *Ulytau srities valstybinis archyvas*, f. 89, ap. 3, b. 19, l. 1–3.

4-ajame ir 5-ajame skyriuose trys kaliniai buvo nušauti ir 7 sužeisti⁴⁹. MVD komisijos išvadoje apie įvykius Gorlage buvo rašoma: „Riaušių ir sabotažo organizatoriai kaip pretekstu pasinaudojo šių metų gegužės 26 d. įvykusi incidentu, kai prižiūrėtojai netinkamai panaudojo ginklus.“⁵⁰ Rečlago 3-iojo skyriaus sukilimas prasidėjo po to, kai prižiūrėtojai nušovė du kalinius (vakarų ukrainietį ir lietuvį)⁵¹. Pasipriešinimas žiauriam prižiūrėtojų elgesiui, terorui, apskritai antihumaniškai lagerių prievartos sistemai buvo viena iš svarbiausių sukilimų Kengyre, Vorkutoje ir Norilске priešasčių, vienijusi visas etnines, politines ir kriminalines grupes. Šiame skyriuje nagrinėtos aplinkybės, sąlygos ir veiksniai buvo universalūs, būdingi visiems ypatingiesiems lageriams ir didiesiems sukilimams.

Didžiųjų sukilimų pagrindiniai bendri dėmenys (bruožai)

Sukilimų pasipriešinimo organizavimo ir valdymo dvišaldystė. Pasipriešinimą GULAG'e tyręs Vladimiras Kozlovas pastebėjo, kad didžiųjų sukilimų bendras bruožas buvo pasipriešinimo organizavimo ir valdymo dvišaldystė⁵². Vadovaujančius oficialius „streiko komitetus“ ar „štabus“ sudarė įvairių tautybių atstovai, tačiau lemiamą įtaką jiems darė giliai užsikonspiravusių „centrų“ arba tautinių lagerinių pagrindžių vadovybė. Ne visuose Gorlago ir Rečlago sukilimuose dalyvavusiuose skyriuose (lageriuose) veikė šios dvigubos vadovavimo struktūros ir lieka neatsakyta į klausimus, koku būdu jos susikūrė, kokioms kalinių grupėms ir kaip atstovavo.

Vakarų ukrainiečiai OUN ir UPA nariai⁵³ Geršas Keleris (slapyvardis Žyd), Vitalijus Skyrukas (slapyvardis Viktor Ūs, Vitka Ūs), Jemeljanas Suničiukas, lietuvis Juozas Kondratas ir čekėnas Vachajevas atstovavo Kengyro sukilimo Konspiraciniam centrui,

⁴⁹ MAKAROVA, Alla. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 96, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga; *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 388.

⁵⁰ Ten pat, c. 357.

⁵¹ Ten pat, c. 548.

⁵² Ten pat, c. 95.

⁵³ Ukrainos nacionalistų organizacija (ukr. *Організація українських націоналістів, ОУН*) – ukrainiečių visuomeninis ir politinis judėjimas, kurio tikslas buvo sukurti vieningą nepriklausomą Ukrainos valstybę, ją išsaugoti ir plėtoti. Įkurta 1929 m. vasario 3 d. Vienoje. Iki 1938 m. organizacijai vadovavo Jevgenijus Konovalecas. Po jo nužudymo vadovu tapo Andrijus Melnykas. OUN (b) frakcija (vadovas Stepanas Bandera) vėliau dominavo tautiniame judėjime Vakarų Ukrainoje, II pasaulinio karo metu sukūrusi galingiausią ir labiausiai organizuotą ginkluotąją jėgą – Ukrainos sukilėlių armiją (ukr. *Українська повстанська армія, УПА*), kuri kovojo tiek su nacių, tiek su sovietų okupacinėmis valdžiomis. Pagrindinis OUN veiklos regionas buvo Rytų Galicija ir Voluinė. Didžiausio aktyvumo laikotarpis – nuo XX a. 3-iojo dešimtmečio pabaigos iki 1950-ųjų.

kuris perrenkant Kalinių komisijos⁵⁴ narius delegavo savo atstovus ukrainiečius Anną Michailevič, Lidiją Suprun, J. Suničiuką į komisiją ir taip darė esminę jai įtaką. Po sukilimo Kalinių komisijos pirmininkas Kapitonas Kuznecovas pranešime-laiške SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui S. Jegorovui⁵⁵ rašė, kad perrenkant komisijos narius „nacionalistai“ suvaidino pagrindinį vaidmenį. Konspiracinis centras, kurį K. Kuznecovas vadino „ukrainiečių ir lietuvių centru“, per savo atstovus komisijoje pradėjo dominuoti priimant sprendimus dėl sukilėlių veiksmų, užėmė nekompromisinę derybinę poziciją. G. Keleris, būdamas vienas iš pagrindinių ukrainiečių lagerinio pagrindžio vadų, vėliau nuo Konspiracinio centro savarankiškai delegavo į Kalinių komisiją lietuvį J. Kondratą, ukrainietį V. Skyruką, vokiečių Jurijų Knopmusa, kurie aktyviai dalyvavo komisijos darbe ir pasipriešinimo organizavime. Lesios Bondaruk nuomone, kuri grindžiama iškentusiųjų lagerius atsiminimais, ukrainiečių lagerinio pagrindžio lyderis ir ideologinis patriarchas buvo Michailas Soroka⁵⁶, kuris galėjo (didelė tikimybė) būti Konspiracinio centro nariu. Konspiracinio centro atstovai organizavo saugumo, karinį, propagandos skyrius, lagerio administracijos nusi kaltimų tyrimo biurą ir jiems vadovavo⁵⁷. Minėti faktai leidžia pagrįstai teigti, kad pagrindinį sukilimo organizavimą ir valdymą iš esmės perėmė Konspiracinis centras arba tautinių lagerinių pagrindžių⁵⁸ vadovybė, kurioje dominavo ukrainiečiai.

⁵⁴ Kalinių komisija buvo sudaryta 1954 m. gegužės 19 d. atstovauti kaliniams derybose su vyriausybine komisija ir perrinkta gegužės 26 d., žr.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 642–656.

⁵⁵ Pranešimas-laiškas buvo parašytas praėjus trimis dienoms po sukilimo. Jame K. Kuznecovas meistriškai teisingai save, vaizdavo ne kaip sukilimo vadovą, bet vos ne kaip valdžios bendradarbį, siekusių viską baigti taikiai, apsaugoti valstybinį turtą, neleisti smurtauti ir t. t. Pagrindinę kaltę vertė Konspiraciniam centrui ir jo atstovams, liudijo prieš juos. Šiuo laišku jis tikėjosi pasiteisinti ir taip išvengti sušaudymo, ką galiausiai ir pasiekė, žr.: Kalinių komisijos pirmininko Kapitono Kuznecovo 1954 m. birželio 29 d. „pranešimas S. Jegorovui, SSRS MVD ir SSRS Prokuratūros komisijos nariams“. RFVA, f. 8131, ap. 32, b. 3777, l. 17–38; ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 642–656.

⁵⁶ БОНДАРУК, Леся. Михайло Сорока: до 90-річчя від дня народж. і 30-ліття від дня смерті (27.03.1911 – 16.06.1971). Укр. центр нац. відродження імені Степана Бандери. Дрогобич: Відродження, 2001, с. 35. М. Soroka parašė Kengyro sukilimo himną.

⁵⁷ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 642–656; *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губеровский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 630.

⁵⁸ Nuo 1948 m. pabaigos lietuvių lageriniam pagrindžiui Kengyre vadovavo nepriklausomos Lietuvos pulkininkas leitenantas Juozas Jankauskas. 1951 m. lietuvių lageriniam pagrindžiui vadovavo komitetas: pirmininkas – buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės majoras Leonas Račiūnas, nariai: buvęs Vilniaus universiteto studentas Jonas Navickas, studentas Vytautas Kriščiūnas, J. Jankauskas ir Mikas Klusas, žr.: МАČІULIS, Stasys. Keturių valandų mirties šokis. *Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai*. Sudarė Linas Jašinauskas, Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė.

Norilske Gorlago 5-ojo skyriaus kalinių sukilimo „štaba“ neviešai valdė į jį neįėjęs ukrainietis Luka Pavlišinas, kuris teikė jam rekomendacijas, ką daryti ir kaip elgtis sukilimo metu, siekė išlaikyti paslapyje pagrindinius tautinio lagerinio pagrindžio veikėjus (vienas iš jų buvo ukrainietis Vladimiras Omeljaniukas), kurie veikė „štabo“ šešėlyje⁵⁹. Gorlage buvo ir tokių sukilimo vadų, kurie, formaliai neįėję į „komitetų“ sudėtį, vadovavo streikui, nepastebimai patarė, ką nuspręsti, kurstė numatytiems veiksmams⁶⁰. Gorlago 1-ojo skyriaus sukilimo „komitetui“, kurį sudarė rusai I. Kasilovas, M. Izmailovas, L. Kovalenko, S. Voljanas ir A. Bykovskis, vadovavo žydas Pavelas Frenkelis. Pasak sukilimo dalyvio Broniaus Zlatkaus, tautinių lagerinių pagrindžių vadai nusprendė tiesiogiai nedalyvauti 1-ojo skyriaus „komitete“, bet teikti jam sprendimus, kontroliuoti jų vykdymą, vadovauti lagerio apsaugos skyriams. Sukilimo „komitetui“ reikalavimus formuluoti talkino Pasipriešinimo organizacijos (tautinių lagerinių pagrindžių) patarėjai, iš jų – lietuviai Vaclovas Zubkevičius, kunigas Česlovas Kavaliauskas⁶¹.

Vorkutos (Rečlago) sukilime dalyvavusiuose skyriuose atvirai veikė „štabai“, tačiau šalia slapta egzistavo „vadovaujantys konspiraciniai branduoliai“. Rečlago 2-ojo skyriaus „centriniam štabui“ vadovavo lenkas Feliksas Kendzerskis, taip pat štabo nariai buvo 4 rusai, totorius, čerkesas, latvis Borisas Korkla ir lietuvis Henrikas Jaškūnas. Tačiau paraleliai veikė ukrainiečių štabas, bendras lietuvių, latvių ir estų štabas, nacionalinių mažumų ir vokiečių štabai⁶². Rečlago 3-iajame skyriuje sukilimo pagrindinis iniciatorius ir organizatorius buvo lietuvis Stasys Ignatavičius⁶³, kuris seniūnų susirinkime pasiūlė išrinkti kaliniams atstovaujantį „komitetą“ ir pirmininku rekomendavo buvusį saugumietį papulkininkį Viktorą Kolesnikovą kaip turintį autoritetą tarp

---

Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024, p. 96; J. Jankausko, M. Kluso ir B. Valaičio 1992 m. spalio 2 d. aktas, *LGGRTC archyvas*, Atminimo programos skyrius, Tremties ir kalinimo vietų programa, Juozas Jankauskas, VI4736.

⁵⁹ *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 327–328, 331.

⁶⁰ MAKAROVA, Alla. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 89, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

⁶¹ ZLATUS, Bronius. Norilsko Vyčiai. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 27, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

⁶² *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 439, 451, 546, 558.

⁶³ BUTRIMAS, Juozas. Rečlagas. 1953 m. streikas Ajač Jagoje. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 195, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

kalinių. Pats S. Ignatavičius į komitetą neįėjo⁶⁴. Rečlago 10-ajame skyriuje „komitetui“ vadovavo UPA narys Edvardas Bucas, tačiau pagrindinis sukilimo vadovas, informatorių duomenimis, buvo ukrainietis Edmundas Gricianikas, slaptai veikęs per „komiteto“ narius⁶⁵. Tautinių lagerinių pagrindžių vadovai sąmoningai, siekdami nesuteikti sukilimams antisovietinio atspalvio, išvengti organizacijos sunaikinimo, vengė tapti sukilimų oficialių „komitetų“ nariais, tačiau darė esminę įtaką derybose su Maskvos komisijomis, nulemdavo pasipriešinimo strategiją ir nekompromisinę laikyseną.

Iniciatoriai ir varomosios jėgos. Vakarų Ukrainos ir Baltijos šalių politkaliniai, skirtingai nei kitos etninės grupės, buvo mažiausiai paveikti sovietizacijos, nes okupacijos sąlygomis gyveno tik keletą metų. Juos siejo bendra kovos su režimu patirtis (partizaninis pasipriešinimas) ir ideologija (nacionalizmas). Daugelis Kengyro sukilėlių ukrainiečių – buvę OUN ir UPA nariai, daugelis lietuvių – buvę antisovietinio pagrindžio nariai, partizanai. K. Kuznecovas liudijo, kad gegužės 24 d. atsinaujinusio Kengyro sukilimo pagrindiniai iniciatoriai buvo vakarų ukrainiečiai, lietuviai ir čečėnai, o rytų ukrainiečiai, rusai ir kitos etninės grupės buvo linkusios eiti į darbą. 1955 m. pradžioje SSRS vidaus reikalų ministras Sergejus Kruglovas rašė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui Klementui Vorošilovui: „Masines riaušes Steplage provokaciniais tikslais organizavo už kontrrevoliucinius nusikaltimus nuteisti „ounovcai“⁶⁶ ir Pabaltijo nacionalistai, taip pat grupė kriminalinių recidyvistų.“⁶⁷ Žinoma, kad Rečlago 2-ojo ir 3-iojo skyrių sukilimą inicijavo iš Pesčianlago (Karagandos sr.) etapu atvykę vakarų ukrainiečiai⁶⁸. MVD komisija, tyrusi įvykius Gorlage, kaip svarbią sukilimo aplinkybę ir priežastį nurodė, kad 1952 m. spalį iš Pesčianlago į Gorlagą buvo atsiųsta 1 200 kalinių, kurių dauguma – už antisovietinę veiklą nuteisti Vakarų Ukrainos ir Baltijos šalių gyventojai, kėlę neramumus ir pasipriešinimą Pesčianlage. Iš Karagandos perkelti ukrainiečiai ir lietuviai sudarė sąjungą ir buvo pagrindiniai Gorlago sukilimo 1-ajame (Medvežka), 4-ajame ir 5-ajame skyriuose (lageriuose) iniciatoriai⁶⁹. 1953 m. gegužę Gorlage jau veikė ukrainiečių sukilėlių štabas, kuriam vadovavo UPA narys Germanas Stepianiukas⁷⁰. MVD komisijos

⁶⁴ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 546.

⁶⁵ Ten pat, с. 528, 498–501.

⁶⁶ Ounovcais sovietai vadino OUN ir UPA narius.

⁶⁷ Ten pat, с. 684.

⁶⁸ Ten pat, с. 387, 450, 457.

⁶⁹ ZLATKUS, Bronius. Norilsko Vyčiai. *Laisvės kovų archyvas*, t. 34, 2003, p. 15–17, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

⁷⁰ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия,

išvadoje apie sukilimą Gorlago 5-ajame skyriuje rašoma: „Nuo šių metų gegužės 26 d. iki birželio 29 d. priešškai nusiteikusi ukrainiečių ir lietuvių nacionalistų kalinių grupė 5-ajame lagerio skyriuje organizavo masinį nepaklusnumą lagerio administracijai.“⁷¹ Tokių faktų galima pateikti labai daug, todėl visiškai pagrįsta V. Kozlovo tezė, kad iš vieno lagerio į kitą perkeliama Vakarų Ukrainos ir Baltijos šalių pasipriešinimo dalyviai skleidė giliai užkonspiruotų pagrindinių organizacijų patirtį kovojant su administracijos informatoriais, organizavo masinio pasipriešinimo (protestų, badavimų-streikų, streikų, sukilimų) akcijas visuose ypatinguosiuose GULAG'o lageriuose⁷². Jie taip pat buvo ne tik sukilimų Rečlage, Gorlage ir Steplage iniciatoriai bei organizatoriai, bet ir jų pagrindinė varomoji jėga.

Reikalavimai. Strateginiais derybiniais sumetimais tiek Vorkutos ir Norilsko, tiek Kengyro sukilimų vadovybė siekė legitimuoti savo reikalavimus sovietinės teisinės sistemos veikimo ribose, nesuteikiant sukilimams antisovietinio pobūdžio, todėl drausdavo antivalstybinę propagandą (šūkius, užrašus ant plakatų ir sienų), reikalavo, kad deryboms iš Maskvos atvyktų aukščiausio politinio lygmens veikėjai (SSKP CK Prezidiumo narys, CK sekretorius arba CK atstovas), siekė SSRS Komunistų partijos vadovybę priešpastatyti L. Berijos paskirtai MVD ir GULAG'o vadovybei⁷³. Galima svarstyti, kiek tokie reikalavimai buvo racionalūs, tačiau tokia derybų strategija kažkiek kaustė MVD vadovybės jėgos veiksmus. Didžiųjų sukilimų metu kaliniai kėlė labai panašius reikalavimus, kuriuos apibendrinti galima kaip sargybinių patraukimą baudžiamojon atsakomybėn už kalinių nužudymus, lagerio režimo švelninimą, bylų peržiūrėjimą ir kalinimo laiko sumažinimą arba visišką amnestavimą⁷⁴. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad Gorlago ir Steplago sukilimų vadovybė siekė, jog apie sukilimą ir kalinių reikalavimus sužinotų visa šalis, Raudonojo Kryžiaus organizacija,

2004, c. 387. Pastaba: 1954 m. G. Stepaniukas, kalbėdamas apie sukilimą Gorlage, L. Pavlišinui toliaregiškai sakė: „Mums su Jumis *krajevynt provodom* (OUN sritinė struktūra – aut. past.) skirta misija įvykdyta, dabar mes įėjome į Ukrainos istoriją“, žr.: ЭППЛБАУМ, Энн. *ГУЛАГ. Паутина Большого террора*. М.: Московская школа политических исследований, 2006, с. 459.

⁷¹ *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 357.

⁷² Ten pat, c. 663. „Ydingą praktiką“ pripažino ir MVD vadovybė, uždraudusi maištingųjų politikinių perkėlimus iš vieno lagerio į kitą, žr.: *ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960*. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 660.

⁷³ MAKAROVA, Alla. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 101, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga; *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 435, 437.

⁷⁴ Ten pat, c. 435.

Vakarų valstybės, todėl aitvarais⁷⁵ ir oro balionais platino informacinius lapelius su reikalavimais Norilске ir Kengyro apylinkėse⁷⁶.

Kuo ypatingas Kengyro sukilimas?

Organizuotumas ir vienybė. Kengyre daugumą kalinių (apie 70 proc.) sudarė Vakarų Ukrainos ir Baltijos šalių gyventojai (dominavo buvę antisovietinio pasipriešinimo dalyviai), taip pat dauguma kalinių buvo nuteisti pagal politinį 58-ąjį straipsnį. Dėl minėtų priežasčių Kengyro kalinių sociumas pagal politines-ideologines pažiūras atrodė gana vientisas ir iš esmės vieningas dėl dalyvavimo sukilime – tai atsiminiuose akcentuoja daugelis jo dalyvių. Nepritariančių sukilimui ir palikusių lagerį (tokia galimybė egzistavo) kalinių buvo absoliuti mažuma, vos keli šimtai. Pastebėtina, kad iš lagerio nenorėjo išeiti net invalidai, o nepilnamečiai ir moterys su vaikais, kuriems administracija žadėjo laisvę, atsisakė palikti lagerį⁷⁷. Sukilimo vadovybei – Kalinių komisijai ir Konspiraciniam centrui – buvo pavaldžios gerai organizuotos lagerio valdymo ir pasipriešinimo struktūros: propagandos, saugumo ir karinis skyriai. Prieš sukilimą ir jo metu Kengyro lageryje, skirtingai nuo Vorkutos ir Norilsko, nebuvo konfliktų ar įtampos tarp etninių grupių⁷⁸. Ukrainiečių, lietuvių, latvių, estų, rusų, lenkų ir čekėnų lagerinis pagrindis bendradarbiavo tarpusavyje⁷⁹. Be to, sukilimui organizuoti tautiniai lageriniai pagrindžiai sugebėjo sudaryti sąjungą su

⁷⁵ Kengyre apie šį informacijos platinimo būdą sužinojo iš Gorlago sukilimo dalyvių, perkeltų į Stepлагą, žr. *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах*, Т. 6, *Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 386.

⁷⁶ Kengyre veikė trumpųjų bangų radijo siųstuvas, kuriuo siekta informuoti apie sukilimą Kazachstano miestus ir Afganistaną, žr.: 1954 m. birželio 11 d. agentūrinis pranešimas apie Kalinių komisijos narių kalbas, *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. K-8, ap.1, b. 5, l. 163; 3500 Безіменних. *Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА*. Нью-Йорк: СУМА, Головна управа, 1967, с. 82–86; ФОРМОЗОВ, Николай. Радиопередатчик, вещавший из ГУЛАГа на Запад. Сначала его вообразили чекисты, потом собрали политзеки. *Новая газета*, 21 ноября 2011 г., 143(1846) [žiūrėta 2024 07 08]. Prieiga per internetą: <https://novayagazeta.ru/articles/2011/12/21/47471-radioperedatchik-veschavshiy-iz-gulaga-na-zapad>

⁷⁷ ГУЛАГ: *Главное управление лагерей, 1917–1960*. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 654.

⁷⁸ ZLATKUS, Bronius. Norilsko Vyčiai. *Laisvės kovų archyvas*, t. 34, 2003, p. 27, p. 17, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

⁷⁹ MAČIULIS, Stasys. Keturių valandų mirties šokis. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 108–109, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga; ВАРКОНИ-ЛЕБЕР, Франц. Пока однажды... *Континент*, 1975, № 3, с. 330 [žiūrėta 2024 02 10]. Prieiga per internetą: http://krotov.info/libr_min/03_ar/conyi.htm

криминаliniais (apie 500 asmenų), perkeltais iš kitų lagerių balandžio mėnesį⁸⁰. Lagerio administracija ketino jais pasinaudoti ir sukelti konfrontaciją su politkaliniais, taip siekdama atgauti lagerio vidinių procesų kontrolę, tačiau kriminalinių vadai atsisakė bendradarbiauti su pareigūnais⁸¹. Recidyvistai tradiciškai visuomet stengdavosi demonstruoti nepaklusnumą ir pasipriešinimą administracijai, todėl maišto, sukilimo idėja jiems buvo sava, atitinkanti vagių elgesio kanoną.

Kitokia situacija buvo Vorkutoje. Rečlago 6-iuose sukilusiuose skyriuose žymi dalis kalinių nepritarė streikui ir eidavo į darbą. 4-ajame ir 5-ajame skyriuose rusai net norėjo susidoroti su organizatoriais ukrainiečiais⁸². 3-iojo, 4-ojo ir 13-ojo skyrių kaliniai, po pokalbių su Maskvos komisija pasitenkinę dalinėmis nuolaidomis, nutraukė sukilimą ir išėjo į darbą, o 16-ajame skyriuje patys areštavo vadovus ir atidavė administracijai. Kuomet slopinant sukilimą 5-ajame skyriuje 1 500 kalinių buvo išvesti iš zonos, apie 1 400 likusių (dauguma ukrainiečiai ir Baltijos šalių gyventojai) atsisakė pasiduoti ir priešinosi⁸³. Vorkutoje ir Norilске kilo įtampa tarp tautinių grupių, ypač tarp vakarų ukrainiečių ir rusų. Nuo kitų sukilimų Kengyro sukilimas pirmiausia skiriasi organizuotumu, drausme, vienybe, tuo, kad sukilę kaliniai labai greitai išsirinko vadovybę ir tapo aiškius tikslus turinčia ir kryptingai jų siekiančia organizuota politine jėga.

Karinė organizacija ir ginkluotė. A. Makarova, rašydama apie Norilsko įvykius, vartoja sukilimo terminą, teigdama, kad turi omenyje ne ginkluotą sukilimą, kadangi daugelyje Gorlago skyrių kaliniai priešinosi be ginklų, bet „jo priešingybę – „dvasios sukilimą“ – kaip aukščiausią nesmurtinio pasipriešinimo nežmoniška Gulago sistemai apraišką“⁸⁴. Gorlago 3-iojo skyriaus „komitetas“, sužinojęs, kad kalvėje gaminami smaigai ir peiliai kaliniams apginkluoti, įsakė kalvę uždaryti ir užantspauduoti⁸⁵.

⁸⁰ RFVA, f. 8131, ap. 32, b. 3777, l. 75; БЕРШАДСКАЯ, Любовь. *Распютаннне жизни: рассказ бывшей политзаключеннной*. Париж: Пятъ континентов, 1975, с. 80 [žiūrėta 2024 07 04]. Prieiga per internetą: https://vtoraya-literatura.com/pdf/bershadskaya_rastoptannye_zhizni_1975_text.pdf

⁸¹ ВАРКОНИ-ЛЕБЕР, Франц. Пока однажды... *Континент*, 1975, № 3, с. 329 [žiūrėta 2024 02 10]. Prieiga per internetą: http://krotov.info/libr_min/03_v/ar/conyi.htm; pasak A. Solženicyno, atvykusiems kriminaliniams pareigūnai šūktelėjo: „Jūs pas mus įvesite tvarką“, žr.: СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования, V–VII, часть V – Каторга*. Екатеринбург: У-Фактория, 2006, с. 259.

⁸² *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 331, 440–441, 456.

⁸³ Ten pat, с. 391.

⁸⁴ МАКАРОВА, Alla. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 81, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

⁸⁵ ПАВЛОВСКИЙ, Евгений. Виновата тревожная память. *Норильский Мемориал*, № 2, 1991 [žiūrėta 2024 05 22]. Prieiga per internetą: <http://www.memorial.krsk.ru/memuar/P/Pavlovsky.htm>; МАКАРОВА, Alla. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 123, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

Šaltieji ginklai galėjo staiga išprovokuoti lagerio vadovybės jėgos veiksmus, todėl sukilimo vadovai stengėsi užkirsti tam kelią. Panašios taktikos laikėsi ir Vorkutos sukilimo „komitetai“. Sukilimo Rečlage dalyvis prancūzas Armanas Malumianas atsiminimuose rašė: „Tai nebuvo riaušės ar sukilimas – tai buvo taiki demonstracija, skirta informuoti naujuosius Kremliaus šeiminkus apie tai, kas vyksta lageriuose.“⁸⁶

Kengyre vyko ne tik „dvasios sukilimas“, bet ir tikras *ginkluotas sukilimas*, kokio Sovietų Sąjunga, regis, nematė nuo pasipriešinimo kolektyvizacijai laikų. Sukilimas pasižymėjo ypatinga karine-hierarchine organizacija, kurioje buvo centrinis pasipriešinimo štabas, paskirti lagpunktų, korpusų, barakų, sekcijų, brigadų pasipriešinimo vadai (dauguma jų – UPA nariai), sudaryti kontrolės ir stebėjimo postai, piketai, patruliai, ginklų ir sprogmenų gamybos padalinys, iš čėčėnų sudaryta smogiamoji grupė⁸⁷. Tokios struktūruotos karinės organizacijos nebuvo nei Vorkutoje, nei Norilske. Pasibaigus karinei operacijai, lagerio teritorijoje ir iš kalinių buvo paimta apie 1,5 tūkst. metalinių strypų ir iečių, apie 300 peilių, 68 kardai, 36 savadarbės granatos, 4 savadarbiai pistoletai, 26 kirviai, 40 šakių ir durtuvų, 400 butelių su negesintomis kalkėmis, tai yra primityvių granatų, 20 kg malto stiklo – jis turėjo būti saujomis mėtomas į puolančių kariškių akis, taip ilgam sugadinant regėjimą⁸⁸. Be to, konfiskuota per 2 tūkst. kitų pjaunančių ir duriančių metalinių daiktų. Nesunku apskaičiuoti, kad dauguma kalinių (vyrų ir moterų) galėjo turėti (ir turėjo) vienokį ar kitokį šaltąjį ginklą. Tiek daug ginklų nebuvo konfiskuota nė viename anksčiau ar vėliau vykusiam sukilime. Pavyzdžiui, numalšinus sukilimą Gorlage, visuose skyriuose šaltųjų ginklų buvo konfiskuota triskart mažiau nei Kengyre⁸⁹. Rečlage, atrodo, iš viso nebuvo konfiskuota.

MVD vadovybė, žinodama apie sukilėlių apsiginklavimą, organizuotumą ir vieningą nusiteikimą kovoti, laukė stipraus pasipriešinimo ir jam palaužti nusprendė panaudoti tankus kaip psichologiškai gniuždančią priemonę. Tankai nebuvo panaudoti jokiuose kalinių maištuose ar sukilimuose nei prieš, nei po Kengyro sukilimo. Kariuomenės šturmo metu atskiri kalinių barakai atkakliai priešinosi ir buvo sužeista, daugiausia lengvai, apie 40 kariškių⁹⁰. Taigi Kengyro sukilimas pasižymi tuo, kad tai

⁸⁶ МАЛУМЯН, Арман. Июль пятьдесят третьего. *Воля*, 1997, № 6/7, с. 131 [žiūrėta 2024 05 10]. Prieiga per internetą: <https://vgulage.name/books/malumjan-a-ijul-pjatdesjat-tretego/>

⁸⁷ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 630.

⁸⁸ Įdomu tai, kad šią kovos priemonę naudojo Ukrainos Maidano revoliucijos dalyviai.

⁸⁹ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 391.

⁹⁰ SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgich, jo pavaduotojo V. Bočkovo 1954 m. liepos 2 d. (ne anksčiau) tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui

buvo gerai organizuotas, būtina akcentuoti, *ginkluotas sukilimas*, kurio dalyviai buvo gausiai apsiginklavę šaltaisiais ginklais, sprogsmenimis ir veikė kaip didelis, koordinuotas ir drausmingas karinis junginys.

Masiškumas, trukmė ir represijos. Kengyro sukilimas nebuvo nei masiškiausias (didžiausias), nei ilgiausiai trukęs sukilimas, nors neretai teigiama atvirkščiai⁹¹. Rečlage iš 17-os skyrių sukilimas 13 dienų (1953 m. liepos 19 – rugpjūčio 1 d.) vyko 6-iuose, kuriuose buvo laikoma apie 15 tūkst. kalinių⁹². Steplago 3-iajame (Kengyro) skyriuje buvo kalinama apie 5 600 kalinių, kurie sukilime dalyvavo nuo 1954 m. gegužės 16 d. iki birželio 26 d. Dauguma rašiusiųjų apie Kengyro sukilimą kažkodėl nepelnytai nutyli Stepių lagerio 1-ajame (Džezkazgan Rūdnyk) skyriuje vykusį streiką-sukilimą, kuomet apie 5 100 kalinių nėjo į darbą nuo birželio 24 iki 29 d.⁹³ Jį reikėtų traktuoti kaip Steplago sukilimo neatskiriama, sudėtinę ir reikšmingą dalį. 1-ojo skyriaus sukilimo dalyvio Bronislovo Vaičekausko liudijimu, buvo sudarytas sukilimo štabas, kuriam vadovavo pulkininkas J. Smirnovas⁹⁴. 1-ojo skyriaus sukilimas baigėsi, kuomet prie jo buvo atvaryti Kengyro šturme dalyvavę tankai ir Maskvos komisija davė kaliniams suprasti, kad nenutraukus pasipriešinimo jų laukia tas pats „liūdnas“ likimas⁹⁵. Nesunku apskaičiuoti, kad Stepių lagerio sukilime apie 11 tūkst. kalinių dalyvavo 43 dienų sukilime. Iš Gorlago 6-ių skyrių 70 dienų

S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. RFVA, f. P-9414, ap.1, b. 228, l. 278.

⁹¹ АЛЛАНИЯЗОВ, Турганбек; НАЙМУШИНА, Олеся. „...Неповиновение надо пресечь“: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 г.): Документы. Факты. Суждения. Жезказган. ун-т им. О. А. Байконурова, каф. всеобщей истории. Алматы: Фонд XXI век, 2004, с. 155; СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования, V–VII, часть V – Каторга. Екатеринбург: У-Фактория, 2006, с. 259.

⁹² История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 539.

⁹³ SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgicho, jo pavaduotojo V. Bočkovo 1954 m. liepos 2 d. (ne anksčiau) tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. RFVA, f. P-9414, ap.1, b. 228, l. 277, 291.

⁹⁴ Sukilimo dalyvio Bronislovo Vaičekausko liudijimas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, Atminimo programos skyrius, Tremties ir kalinimo vietų programa, dok. Nr. JR-1100B.

⁹⁵ КРОПОЧКИН, Александр. Воспоминания бывшего каторжника СЛ-208. Поживши в ГУЛАГЕ: Сборник воспоминаний. Сост. А. И. Солженицын. М.: Русский путь, 2001, с. 400; SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgich, jo pavaduotojo V. Bočkovo 1954 m. liepos 2 d. (ne anksčiau) tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. RFVA, f. P-9414, ap.1, b. 228, l. 291. Pastaba: į 1-ąjį (Žezkazgano kasyklų) skyrių specialiai buvo atsiųsti keli Kengyro šturmą išgyvenę kaliniai, kurie papasakojo, kas nutiko, žr.: КРОПОЧКИН, Александр. Воспоминания бывшего каторжника СЛ-208. Поживши в ГУЛАГЕ: Сборник воспоминаний. Сост. А. И. Солженицын. М.: Русский путь, 2001, с. 399.

(1953 m. gegužės 26 – rugpjūčio 4 d.) trukusiame sukilime dalyvavo 5 skyriai (apie 16 tūkst. kalinių)⁹⁶. Pagal dalyvavusių kalinių skaičių Vorkutos ir Norilsko sukilimai pranoksta Kengyro sukilimą apie 1,5 karto. Taigi Kengyro sukilimas neišsiskiria iš kitų nei masiškumu, nei trukme, tačiau jei panagrinėsime represuotų žmonių skaičių, pamatysime didelę disproporciją. Nuslopinus Vorkutos sukilimą, visuose 6-iose Rečlago skyriuose buvo sulaukyta apie 1,2 tūkst. kalinių, aktyviai dalyvavusių sukilime. Iš sulaukytų kalinių 29 asmenys buvo suimti kaip sukilimo organizatoriai ir 280 aktyvių dalyvių buvo išsiųsta į kalėjimus. Likę apie 900 sulaukytų kalinių buvo apgyvendinti atskirai nuo visų kitų⁹⁷. Iš viso represuota 7,6 proc. visų kalinių. Nuslopinus Kengyro sukilimą, atkreipsi dėmesį, tik viename 3-iajame skyriuje buvo suimti 36 organizatoriai, apie 400 kalinių kaip aktyvūs sukilimo dalyviai buvo išsiųsti į kalėjimus. Tyrimo metu išaiškinti kaip „dezorganizatoriai ir masinių riaušių dalyviai, bet nevykdę aktyvios dalies pasipriešinusių tam tikrų nurodymų“, tolesniam kalinimui turėjo būti perkelti: apie 500 vyrų į Dalstrojaus⁹⁸ lagerius (Sevvostlagas, Kolymos kraštas), apie 500 moterų – į Ozerlagą (ypatingasis lageris Nr. 7, Irkutsko sr.)⁹⁹. Kai kurie kaliniai buvo išsiųsti į Berlagą (ypatingasis lageris Nr. 5, Magadano sritis)¹⁰⁰, kiti – į griežtojo režimo kalėjimus Kazanėje (Tatarstano Autonominė Respublika) ir Verchneurske¹⁰¹. Iš viso represuota 27,6 proc. kalinių. Nuslopinus Norilsko sukilimą 4-uose skyriuose, buvo represuota tik keliais šimtais kalinių daugiau nei Kengyre¹⁰². Šie duomenys rodo, kad Kengyro sukilime aktyviuose pasipriešinimo veiksmuose dalyvavo santykinai žymiai didesnis nuošimtis kalinių nei Vorkutos ir Norilsko, kaliniai buvo vieningi.

⁹⁶ ЭППЛБАУМ, Энн. ГУЛАГ. Паутина Большого террора. М.: Московская школа политических исследований, 2006, с. 453–454; *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губерновский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 385.

⁹⁷ Ten pat, с. 539, 544.

⁹⁸ Dalstrojus – SSRS metalurgijos pramonės ministerijai pavaldus Valstybinis kelių ir pramonės statybos trestas Aukštutinės Kolymos regione, kuris vykdė Kolymos regiono įsisavinimą.

⁹⁹ 1954 07 02 (ne anksčiau) SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgich, jo pavaduotojo V. Bočkovo tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. RFVA, f. P-9414, ap. 1, b. 228, l. 282.

¹⁰⁰ *Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai.* Sudarė Linas Jašinauskas, Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024, p. 146.

¹⁰¹ Ten pat, p. 224; ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 615.

¹⁰² *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Губерновский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 395.

Kiek Steplago sukilimo metu žuvo ir buvo sužeista kalinių, tiksliai nežinoma (išskyrus MVD duomenis, kurie galimai sumažinti), tačiau yra pagrindo manyti, kad žymiai daugiau nei malšinant Norilsko ar Vorkutos sukilimus. Daugelio Kengyro sukilimo dalyvių liudijimu, žuvo ir buvo sužeista keli šimtai kalinių¹⁰³. A. Solženicyno duomenimis, žuvo ir buvo sužeista 600–700 kalinių¹⁰⁴. Oficialiais MVD duomenimis, Kengyro sukilimo metu iš viso žuvo 64 ir buvo sužeisti 176 kaliniai¹⁰⁵ (gegužės 17–18 d. žuvo 18 kalinių¹⁰⁶, apie 30 buvo sunkiai ir apie 40 lengvai sužeisti, birželio 26 d. žuvo 46 kaliniai¹⁰⁷, 106 buvo sužeisti)¹⁰⁸. Rečlage buvo sudarytas gana tikslus žuvusiųjų sąrašas su pavardėmis, tautybe, pagal kurį 10-ajame skyriuje žuvo 53 kaliniai (30 ukrainiečių, 10 lietuvių¹⁰⁹, 4 estai, 2 latviai, 2 vokiečiai, 2 lenkai ir 3 kitų tautybių žmonės), sužeisti 138¹¹⁰. Manoma, kad Gorlago sukilimo metu žuvo apie 100–150 kalinių ir keli šimtai buvo sužeisti¹¹¹.

Penki Kengyro sukilimo vadai buvo sušaudyti, aštuoni nuteisti 10 metų nelaisvės¹¹². Vorkutos ir Norilsko sukilimų vadovai buvo tik nuteisti. Tai byloja apie represinių struktūrų vadovų skirtingą sukilimų vertinimą. Nors to neįvardijo, SSRS MVD ir GULAG'o vadovybė, prokuratūra ir teismas Steplago sukilimą vertino ne kaip maištą,

¹⁰³ *Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai*. Sudarė Linas Jašinauskas, Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024.

¹⁰⁴ СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования*, V–VII, часть V – Каторга. Екатеринбург: У-Фактория, 2006, с. 295.

¹⁰⁵ Žinomi 7 sužeisti lietuviai: Antanas Daukas, Vladas Valiušaitis, Alfonsas Kunigonis, Adelė Babonaitė, Angelė Šalaševičiūtė-Natkevičienė, Verutė Tijūnaitytė-Valaitienė, Vlada Miliūtė (sunkiai sužalota užvažiavus tankui), žr.: VYŠNIŪNAS, Algis. *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose 1948–1955 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidykla, 2022, p. 292–295.

¹⁰⁶ Iš jų – lietuviai Povilas Seikalis, Kazimieras Šiugždinis, žr.: VYŠNIŪNAS, Algis. *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose 1948–1955 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidykla, 2022, p. 285–287.

¹⁰⁷ Iš jų – lietuviai Balys Leipus, Stasys Daraškevičius, Vytautas Markevičius, Kazys Rindeika, žr.: VYŠNIŪNAS, Algis. *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose 1948–1955 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidykla, 2022, p. 284–291.

¹⁰⁸ ГУЛАГ: *Главное управление лагерей, 1917–1960*. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 615–617.

¹⁰⁹ Vytoľis Martynavičius, Edvardas Velička, Antanas Kilbauskas, Afanasijus Kazanas, Kazys Kairys, Alfonsas Laiconas, Vaclovas Milkauskas, Mykolas Čechavičius, Juozas Pukis, Augustinas Bernatavičius.

¹¹⁰ *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 519–521, 526, 544.

¹¹¹ ПАВЛОВСКИЙ, Евгений. Виновата тревожная память. *Норильский Мемориал*, № 2, 1991 [žiūrėta 2024 05 22]. Prieiga per internetą: <http://www.memorial.krsk.ru/memuar/P/Pavlovsky.htm>; ТАРАСОВ, Алексей. Норильский завет. *Историческая правда*, 22 февраля 2013.

¹¹² КСРО ИМ Степной лагері тарихының очерктері = *Очерки истории Степного лагеря МВД СССР = Historical outlines of USSR MIA Stepnoy camp: зғылыми басылымы*. Авт. идеи Н. О. Дулатбеков, сост. Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов. Карагандинский университет „Балашак“. Астана: Регис СТ-Полиграф, 2011, с. 432–436.

streiką, bet būtent kaip pavojingą sistemai, antisovietinį ir „kontrevoliucinį“ ginkluotą sukilimą, o jo vadus – ypač pavojingus sovietų valdžiai.

Sukilimo pasekmės. Svarbiausias Kengyro sukilimo ypatumas buvo jo sukeltos reikšmingos pasekmės, kokių nebuvo sulaukta nei po Vorkutos, nei po Norilsko sukilimų. Viena vertus, sukilimo vadai ir daugelis aktyvių dalyvių patyrė įvairaus pobūdžio represijas, antra vertus, nuslopinus sukilimą SSRS MVD ir GULAG'o vadovybė faktiškai turėjo pripažinti lagerių valdymo sistemos krizę¹¹³, suprato, kad „masinių riaušių“ numalšinimas ir aktyvių dalyvių represavimas pats savaime nepadės ateityje išvengti naujų neramumų, ir *buvo priversta pradėti GULAG'o penitenciarinės sistemos atlaisvinimą*. Žinoma, tokį sprendimą brandino, lėmė ir ankstesni didieji sukilimai (Rečlago, Gorlago 1953 m. vasarą), tačiau lemiamas lūžis įvyko būtent 1954 m. vasarą.

Tikriausiai ne sutapimas, kad SSRS represinių struktūrų vadovybė iškart po sukilimo ėmėsi iniciatyvos teikti aukščiausiai politinei vadovybei bausmių sistemos pakeitimo nutarimų projektus. Keletas iškalbingų pavyzdžių. SSRS generalinis prokuroras R. Rudenko, SSRS valstybės saugumo ministras I. Serovas ir SSRS vidaus reikalų ministras S. Kruglovas 1954 m. liepos 1 d. kreipėsi į SSKP CK siūlydami atšaukti nuo 1948 m. galiojusį nutarimą siųsti į tremtį politkalinius, atlikusius bausmę lageriuose. Toks reikalavimas buvo keltas Kengyro sukilimo vadovybės ir galėjo turėti įtakos šiai iniciatyvai, nes visi minėti pareigūnai buvo gerai informuoti apie sukilimą ir jame keltus reikalavimus. Visi SSKP CK Prezidiumo nariai pritarė šiam siūlymui¹¹⁴. Tai signalizavo MVD vadovybei, kad subrendo politinės sąlygos pradėti gana radikalias permainas. Palikti viską taip, kaip buvo, matyt, jau neįmanoma. SSRS Ministrų Taryba 1954 m. liepos 10 d. patvirtino S. Kruglovo parengtus „Pataisos darbų lagerių ir kolonijų nuostatus“, pagal kuriuos ypatingieji lageriai buvo transformuoti į bendrojo režimo pataisos darbų lagerius. Nuostatuose buvo numatyta pagerinti kalinių darbo ir gyvenimo (buities) sąlygas, darbo diena sutrumpinta iki 9 valandų, nurodyta, kad kaliniams negali būti taikomos priemonės, kuriomis „siekiama sukelti fizines kančias arba žmogaus orumo pažeminimą“, paskelbti ir kiti kalinimo sąlygas palengvinantys reglamentai¹¹⁵. Galinos Ivanovos interpretacija, kuriai galima pritarti, buvo pradėtas tam tikras dalinis lagerių sistemos *humanizavimas*¹¹⁶.

¹¹³ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 656.

¹¹⁴ *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*, в 3-х томах, том 1, март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизов А. Н., Сигачев Ю. В., Хлопов В. Г., Шевчук И. Н. М.: МФД, 2000, с. 157–158 [žiūrėta 2024 06 01]. Prieiga per internetą: <https://istmat.org/node/57741>

¹¹⁵ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960.* Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 151–163.

¹¹⁶ ИВАНОВА, Галина. *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты.* Ин-т рос. Истории РАН. М: Наука, 2006, с. 330.

Kengyro lageryje permainos prasidėjo net anksčiau nei kituose ypatinguosiuose lageriuose. Netrukus po sukilimo numalšinimo (liepos 1 d.) GULAG'o viršininkas I. Dolgichas išleido įsakymą dėl griežtojo režimo Steplago 3-iajame skyriuje pakeitimo į bendrąjį režimą, paliekant tik atskirą griežtojo režimo padalinį¹¹⁷. Buvo uždrausta siųsti kalinius į baismės izoliatorius už nežymius prasižengimus, kas buvo nuolat daroma iki sukilimo. Pakeitus režimą buvo panaikintas identifikacinių numerių nešiojimas ant drabužių, nuo gyvenamųjų ir kitų patalpų langų nuimtos grotos, barakai nakčiai nebuvo rakinami, kaliniai galėjo iki miego valandų lankytis kituose zonos barakuose, leisti dažnesni pasimatymai su artimaisiais, įvesta 9 val. darbo diena (anksčiau buvo 10–12 val.). I. Dolgichas nurodė Steplago vadovybei nedelsiant siųsti liaudies teismui nepilnamečių bylas svarstymui dėl kalinimo laiko sutrumpinimo ar išlaisvinimo¹¹⁸. Medicininei komisijai buvo nurodyta priimti sprendimus dėl kalinių, susirgusių psichikos ar nepagydomomis ligomis, kad teismas galėtų atleisti juos nuo bausmės¹¹⁹. Pasimatymams su giminaičiais buvo nurodyta įrengti kambarius¹²⁰. Šie sprendimai galėjo būti priimti ir prieš sukilimą (vyriausybės direktyvos gautos dar balandžio–gegužės mėn.), tačiau to kažkodėl nebuvo padaryta. Visuose Steplago skyriuose buvo nurodyta gyvenamosios vietos plotą vienam kaliniui padidinti nuo 1,3 kv. m iki 2 kv. m¹²¹, pakeisti patalynę, kuri nebuvo atnaujinama nuo 1948 m., suaktyvinti kultūrinį gyvenimą. Po sukilimo pagerėjo maisto davynys, nemažai kalinių į darbą pradėjo vaikščioti be konvojaus, laiškus buvo galima siųsti be apribojimų¹²².

¹¹⁷ *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 631.

¹¹⁸ Sprendimas priimtas vadovaujantis SSRS vidaus reikalų ministerijos, SSRS teisingumo ministerijos ir SSRS generalinio prokuroro 1954 m. gegužės 5 d. įsakymu dėl SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1954 m. balandžio 24 d. įsako „Dėl asmenų, nuteistų už nusikaltimus, padarytus nesulaukus 18 metų, atleidimo nuo bausmės anksčiau laiko tvarkos“ vykdymo, žr.: *ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960.* Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 621–622.

¹¹⁹ Sprendimas priimtas vadovaujantis SSRS vidaus reikalų ministro, SSRS teisingumo ministro, Valstybės saugumo komiteto prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininko ir SSRS generalinio prokuroro 1954 m. gegužės 13 d. įsakymu „Dėl kalinių, susirgusių psichikos liga arba sunkia nepagydoma liga, paleidimo tvarkos“, žr.: *ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960.* Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000, с. 621–622.

¹²⁰ *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных.* М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 631.

¹²¹ Tiek ploto priklausė vienam kaliniui bendrojo režimo pataiso darbų lageriuose.

¹²² *Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai.* Sudarė Linas Jašinauskas, Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024, p. 21, 44, 162.

MVD vadovybės 1954 m. liepos 3 d. patvirtintame priemonių plane „dėl masinio nepaklusnumo pasekmių likvidavimo“ buvo nurodyta išaiškinti lagerio pareigūnams apie „griežtą laikymąsi sovietinio teisėtumo“, neleisti „žeminančio žmogiškąjį orumą, chamiško, grubaus elgesio su nuteistaisiais“, užtikrinti kalinių skundų ir pareiškimų „dėmesingą ir jautrą nagrinėjimą ir sprendimą“. Kitas klausimas – kiek daug šių nurodymų elgtis žmoniškai vėliau buvo laikomasi, tačiau svarbu pats faktas, kad į tai buvo kreipiamas dėmesys. Tačiau svarbiausia – plane buvo nurodyta per dvi savaites sudaryti pagal 58-ąją straipsnį nuteistų asmenų sąrašus ir išsiųsti juos teismams, kurie, remdamiesi SSRS MVD, SSRS teisingumo ministerijos, SSRS prokuratūros ir SSRS KGB 1954 m. gegužės 19 d. įsakymu, turėjo persvarstyti politinių kalinių bylas¹²³. 1954 m. antroje pusėje – 1955 m. politiniai kaliniai palaipsniui buvo atleidžiami nuo likusio kalinimo laiko. Tai leidžia pagrįstai teigti, kad herojiško Kengyro sukilimo vienas pagrindinių tikslų – „kontrrevoliucinių bylų“ persvarstymo pagreitinimas ir politinių kalinių išlaisvinimas buvo pasiektas. Po SSKP XX suvažiavimo (įvyko 1956 m. vasario mėn.), kuriame SSKP CK pirmasis sekretorius Nikita Chruščiovas pasmerkė J. Stalino asmens kultą ir įvertino masines politines represijas, politinių kalinių paleidimas į laisvę įgavo masinį pobūdį.

Išvados

Didžiausiems sukilimams (Vorkutos, Norilsko ir Kengyro) buvo būdinga keletas pagrindinių bruožų arba sandų. Pirmiausia, sukilimų pasipriešinimo organizavimo ir valdymo divaldystė. Tautinių lagerinių pagrindžių vadovai sąmoningai, siekdami nesuteikti sukilimams antisovietinio atspalvio, išvengti pasipriešinimo organizacijos sunaikinimo, vengė tapti sukilimų vadovybės nariais, tačiau darė esminę įtaką derybose su vyriausybinėmis komisijomis, nulemdavo pasipriešinimo strategiją ir bėkomą laikyseną. Antra, Rečlago, Gorlago ir Steplago sukilimų metu kaliniai kėlė labai panašius reikalavimus, kuriuos apibendrintai galima įvardyti kaip pareigūnų patraukimą baudžiamojon atsakomybėn už kalinių nužudymus, lagerių režimo švelninimą, bylų peržiūrėjimą ir kalinimo laiko sutrumpinimą arba visišką amnestavimą. Trečia, ukrainiečiai, lietuviai, latviai ir estai, jų lageriniai pagrindžiai buvo ne tik sukilimų iniciatoriai bei organizatoriai, bet ir jų pagrindinė varomoji jėga.

¹²³ SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo S. Jegorovo, GULAG'o viršininko I. Dolgicho, jo pavaduotojo V. Bočkovo 1954 m. liepos 2 d. (ne anksčiau) tarnybinė pažyma SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui „Dėl Stepių lagerio kalinių masinio nepaklusnumo ir jo likvidavimo rezultatų“. RFVA, f. P-9414, ap. 1, b. 228, l. 282; LYA, f. K-8, ap.1, b. 5; SSRS vidaus reikalų ministro S. Jegorovo 1954 m. liepos 3 d. patvirtintas „Priemonių planas, užtikrinant šių metų kovo 12 d. SSKP CK nutarimo „Dėl MVD organų darbo“ įgyvendinimą ir MVD Steplago 3-iojo ir 1-ojo skyrių kalinių masinio nepaklusnumo pasekmių likvidavimą“. RFVA, f. P-9414, ap.1, b. 228, l. 1-12; LYA, f. K-8, ap.1, b. 5.

Kengyro sukilimas, lyginant su Vorkutos ir Norilsko, pirmiausia išsiskiria organizuotumu, drausme, vieningumu, tuo, kad sukilę kaliniai labai greitai išsirinko vadovybę ir tapo aiškius tikslus turinčia organizuota politine jėga. Skirtingai nei kiti, Kengyro sukilimas buvo gerai organizuotas *ginkluotas sukilimas*, kurio dalyviai buvo gausiai apsiginklavę šaltaisiais ginklais, sprogmenimis ir veikė kaip didelis, drausmingas, koordinuotas karinis junginys. Sukilimas pasižymėjo itin struktūruota hierarchine-karine organizacija, kokios nebuvo nei Vorkutos, nei Norilsko sukilimų metu. Kengyro sukilime aktyviuose pasipriešinimo veiksmuose dalyvavo santykinai žymiai didesnis nuošimtis kalinių nei kituose sukilimuose. Nors to oficialiai neįvardijo, SSRS MVD vadovybė, prokuratūra ir teismas Steplago sukilimą vertino ne kaip maištą, streiką, bet būtent kaip pavojingą sistemai, antisovietinį ir „kontrevoliucinį“ ginkluotą sukilimą, o jo vadus – itin pavojingus sovietų valdžiai.

Kengyro sukilimo esminis ypatumas ir reikšmė buvo tai, kad jį numalšinus GULAG'e įvyko daug svarbių ir kaliniams pozityvių pokyčių. Nemenkinant kitų streikų-sukilimų, kitų etninių ir politinių grupių indėlio, būtina akcentuoti, kad ukrainiečiai ir lietuviai, kaip vieni iš pagrindinių Kengyro sukilimo iniciatorių, organizatorių ir varomųjų jėgų, privertė MVD vadovybę nedelsiant pradėti GULAG'o penitenciarinės sistemos atlaisvinimą ir humanizavimą. Kaip pasekmė ypatingieji lageriai skubiai buvo transformuoti į bendrojo režimo lagerius, pagerėjo kalinių gyvenimo (buities) ir darbo sąlygos, pareigūnų savivalė lageriuose buvo apribota, taip pat prasidėjo bylų persvarstymo procesas – politinių ir kitų kalinių laipsniškas išlaisvinimas. Visos šios permainos kartu, kas labai svarbu, reikšminga, lėmė psichologinio-emocinio klimato pagerėjimą, kalinių kančių ir mirčių skaičiaus sumažėjimą visuose buvusiuose ypatinguosiuose lageriuose. Didelių aukų kaina herojiško Kengyro sukilimo pagrindiniai tikslai buvo pasiekti.

Šaltiniai

Archyviniai šaltiniai

1. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-8 (Rusijos Federacijos archyvuose saugomų dokumentų mikrofilmų kolekcija).
2. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, Atminimo programos skyrius, Tremties ir kalinimo vietų programa.
3. Rusijos Federacijos valstybės archyvas, f. P-9401 (SSRS vidaus reikalų ministerija), f. 9414 (SSRS MVD Kalinimo vietų vyriausioji valdyba).
4. Ulytau srities valstybinis archyvas, f. 89 (SSRS MVD Steplago valdyba).

Publikuoti šaltiniai

1. *Bunty w Łagrach, Relacje polskich więźniów Gulagu*. Wybrała i opracowała Agnieszka Knyt. Warszawa: Fundacja Ośrodka KARTA, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2022.
2. BUTRIMAS, Juozas. Rečlagas. 1953 m. streikas Ajač Jagoje. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 186–201, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
3. *Gulago partizanai*. Sud. Paulius Saudargas, Goda Karazijaitė. Kaunas: Petro ofsetas, 2018, p. 13–27.
4. MAČIULIS, Stasys. Keturių valandų mirties šokis. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 108–109, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
5. *Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai*. Sudarė Linas Jašišnauskas, Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024.
6. ZLATKUS, Bronius. Norilsko Vyčiai. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 11–31, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
7. БАТОЯН, Вагаршак. Восстание в Кенгире. ...*Иметь силу помнить: рассказы тех, кто прошел ад репрессий*. Сост. Л. М. Гурвич. М.: Московский рабочий, 1991, с. 81–101.
8. БЕРШАДСКАЯ, Любовь. *Расотпанные жизни: рассказ бывшей политзаключённой*. Париж: Пять континентов, 1975.
9. ВАРКОНИ-ЛЕБЕР, Франц. Пока однажды... *Континент*, 1975, № 3, с. 323–361.
10. ГУЛАГ: *Главное управление лагерей, 1917–1960*. Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд „Демократия“. М.: Материк, 2000.
11. *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах, Т. 6, Восстания, бунты и забастовки заключенных*. М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов, сост. О. В. Лавинская. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004.
12. КРОПОЧКИН Александр. Воспоминания бывшего каторжника СЛ-208. *Поживши в ГУЛАГЕ: Сборник воспоминаний*. Сост. А. И. Солженицын. М.: Русский путь, 2001, с. 396–400.
13. КСРО ИМ Степной лагері тарихының очерктері = *Очерки истории Степного лагеря МВД СССР = Historical outlines of USSR MIA Stepnoy camp: ғылыми басылымы*. Авт. идеи: Н. О. Дулатбеков, сост. Т. К. Алланиязов, Н. Т. Жумадилова, Ж. М. Баймурынов. Карагандинский университет „Балашак“. Астана: Регис СТ-Полиграф, 2011.
14. МАЛУМЯН, Арман. Июль пятьдесят третьего. *Воля*, 1997, № 6/7, с. 127–135.
15. ПАВЛОВСКИЙ, Евгений. Виновата тревожная память. *Норильский Мемориал*, 1991, № 2 [žiūrėta 2024 04 12]. Prieiga per internetą: <http://www.memorial.krsk.ru/memuar/P/Pavlovsky.htm>
16. *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*, в 3-х томах, том 1, март 1953 — февраль 1956. Сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, В. Г. Хлопов, И. Н. Шевчук. М.: МФД, 2000.

17. СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования. V–VII, часть V – Каторга*. Екатеринбург: У-Фактория, 2006.
18. ФОРМОЗОВ, Николай. Воздушные змеи над зоной. Очерки из истории послевоенного ГУЛАГа. *Новый Мир*, 2012, № 5, с. 145–160 [žiūrėta 2024 05 08]. Prieiga per internetą: <https://nm1925.ru/articles/2012/201205/vozdushnye-zmei-nad-zonoy-589/>
19. ФОРМОЗОВ, Николай. Радиопередатчик, вещавший из ГУЛАГа на Запад. Сначала его вообразили чекисты, потом собрали политзеки. *Новая газета*, 21 ноября 2011, 143(1846) [žiūrėta 2024 07 08]. Prieiga per internetą: <https://novayagazeta.ru/articles/2011/12/21/47471-radioperedatchik-veschavshiy-iz-gulaga-na-zapad>
20. 500 Безименных. *Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА*. Нью-Йорк: СУМА, Головна управа, 1967, с. 82–86.

Literatūra

1. BARNES, Steven A. In a Manner Befitting Soviet Citizens: An Uprising in the Post-Stalin Gulag. *Slavic Review*, Winter, 2005, Vol. 64, No. 4, p. 823–850.
2. CRAVERI, Marta. The Strikes in Norilsk and Vorkuta Camps and Their Role in the Breakdown of the Stalinist Forced Labour System. *Free and unfree labour: the debate continues*. Edited by Tom Brass and Marcel van der Linden. Bern: Peter Lang, 1997, p. 363–378.
3. GELUMBAUSKAS, Evaldas. *Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.)*. *Genocidas ir rezistencija*. Vilnius: LGGRTC, 2024, 2 (16), p. 71–93.
4. GRAZIOSI, Andrea. The Great Strikes of 1953 in Soviet Labor Camps in the Accounts of Their Participants a Review. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Oct.–Dec., 1992, Vol. 33, No. 4, p. 419–445.
5. MAKAROVA, Alla. Norilsko sukilimas. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 34, p. 81–126, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
6. VYŠNIŪNAS, Algis. *Kruvina Kengyro istorija. 40 dienų – 70 metų*. Vilnius: Briedis, 2025.
7. VYŠNIŪNAS, Algis. *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose 1948–1955 m.* Vilnius: LGGRTC, 2022.
8. АЛЛАНИЯЗОВ, Турганбек. *Карлаг: Кенгирское восстание: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 г.)*. Под общ. ред. Н. О. Дулатбекова. Караганда: РИО „Болашак-Баспа“, 2010.
9. АЛЛАНИЯЗОВ, Турганбек; НАЙМУШИНА, Олеся. *...Неповиновение надо пресечь: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 г.): Документы. Факты. Суждения*. Жезказган. ун-т им. О. А. Байконурова, каф. всеобщей истории. Алматы: Фонд XXI век, 2004.
10. БОНДАРУК, Леся, Михайло Сорока: *до 90-річчя від дня народж. і 30-ліття від дня смерті (27.03.1911 – 16.06.1971)*. Укр. центр нац. відродження імені Степана Бандери, Дрогобич: Відродження, 2001.
11. БОНДАРУК, Леся. *Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАГу*. Передмова В. Т. Кіпіані, худож.-оформлювач М. С. Мендор. Харків: Фоліо, 2022.

12. КОКУРИН, Александр. Восстание в Степлаге. *Отечественные архивы*, 1994, № 4, с. 33–82.
13. ИВАНОВА, Галина. *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Ин-т рос. Истории РАН. М: Наука, 2006.
14. КРАВЕРИ, Марта. Кризис ГУЛАГа: Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, (Juillet-septembre, 1995), vol. 36, Nr. 3, p. 319 – 343.
15. МАКАРОВА, Алла. Норильское восстание. *Воля*, 1993, № 1, с. 68–108.
16. ЭППЛБАУМ, Энн. *ГУЛАГ. Паутина Большого террора*. М.: Московская школа политических исследований, 2006.

The Kengir Uprising in the Steppe Camp in 1954: Causes, Structure, and Distinctive Features

Dr. Mindaugas Pocius

Lithuanian Institute of History, Tilto str. 17, LT-01101 Vilnius, Lithuania
E-mail: kondoras@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1770-068X>

Summary

The article analyses the general factors and conditions in special camps, the causes that led to uprisings in the GULAG, and assesses the extent to which the Kengir uprising (summer 1954) reflected broader patterns or exhibited distinctive features compared to the major uprisings in Norilsk and Vorkuta (summer 1953). The study examines the political, social, and psychological factors influencing these revolts, as well as the circumstances of prisoner resistance.

The largest uprisings (Vorkuta, Norilsk, and Kengir) shared several key features. First, a dual structure existed within the organisation and management of the resistance. Leaders of national underground movements deliberately avoided formally joining the official uprising leadership to prevent the protests from acquiring an explicitly anti-Soviet character and to protect their clandestine networks. However, they exerted significant influence during negotiations with government commissions, in shaping resistance strategy, and in maintaining an uncompromising stance. Secondly, in Rechlag, Gorlag, and Steplag, prisoners formulated nearly identical demands: the prosecution of officials responsible for killings, the easing of the camp regime, the review of legal cases, and sentence reductions or general amnesty. Thirdly, Ukrainians, Lithuanians, Latvians, and Estonians – and their underground movements – were not only initiators and organisers but also the principal driving force of these uprisings.

Compared to Vorkuta and Norilsk, the Kengir uprising was distinguished by its superior organisation, discipline, and unity. Prisoners rapidly elected leaders and formed an organised political force with clearly articulated aims. Unlike other revolts, Kengir evolved into a well-organised armed uprising where prisoners, equipped with cold weapons and explosives, acted as a coordinated military unit. It featured a structured hierarchical military organisation absent in Vorkuta and Norilsk with a comparatively larger proportion of prisoners participating in active resistance. Although not officially acknowledged in those terms, the USSR MVD leadership, the prosecutor's office, and the courts regarded the Steplag uprising not merely as a strike, but as a dangerous "counter-revolutionary" armed rebellion.

The significance of the Kengir uprising lies in the systemic changes that followed its suppression. While not diminishing the importance of other strikes or the contribution of various ethnic groups, it is crucial to emphasise that Ukrainians and Lithuanians were the primary initiators and organisers at Kengir. Their defiance played a decisive role in forcing the MVD leadership to begin liberalising and humanising the GULAG penal system. Consequently, special camps were rapidly transformed into general regime camps, living and working conditions improved, official arbitrariness was curtailed, and the case review process began, leading to the gradual release of prisoners. Despite the heavy human cost, the principal aims of the Kengir uprising were ultimately achieved, resulting in a significantly improved psychological climate and reduced mortality across the former special camp system.

Gauta / Received 2025 03 04
Priimta / Accepted 2026 02 15